

Att hantera den kommunistiska erfarenheten – en källa till oenighet

Valter Lundell, fil.lic., undervisar i historia, svenska och latin på gymnasieskolan Spyken i Lund

Tjugo år har gått sedan kommunismen kollapsade och kalla kriget upphörde. Till skillnad från vad fallet är med nazismen finns det emellertid i Sverige ännu ingen samstämmighet kring hur den kommunistiska erfarenheten ska förstås. Frågor kring kommunism och brott mot mänskligheten kan därför fortfarande utlösa häftiga debatter. I min forskning har jag i sökandet efter en förklaring till denna oenighet undersökt hur historieförmedlare på universitet och gymnasieskolor väljer att förklara de mest omtvistade frågorna i kommunismens historia. Undersökningen avser svaren på sakfrågorna men prövar också möjligheten av andra skäl än de rent historievetenskapliga till varför en viss förklaring väljs.

Valter Lundell

”KOMMUNISMEN ÄR DET inget fel på. Det är en fin tanke, men nu har det ju inte blivit så som det var tänkt.” ”Du kan inte ta Stalin som exempel. Han var ju inte kommunist för fem öre!” ”Lenin såg faktiskt vad som höll på att hända. Därför varnade han för Stalin.”

Dessa inledande citat är hämtade från klassrumsvardagen. De illustrerar reaktioner en lärare kan möta, när det viktiga 1900-talets historia ska avhandlas. Vad är problemet? För det första skulle det som ovan sägs om kommunismen näppeligen sägas om nazismen. För det andra finns det beträffande kommunismen rakt motsatta uppfattningar.

Vi står med andra ord inför ett dubbelt asymmetriproblem; dels hanteras nazism och kommunism på olika sätt, dels råder det oenighet kring hur vi ska förhålla oss till den kommunistiska erfarenheten.

Än sen då? Är det inte helt naturligt och i sin ordning att det finns olika uppfattningar? Kan inte strävan efter konsensus rentav vara skadlig?¹ Man måste då emellertid fråga sig varför denna fara anses gälla specifikt kommunismen. I vårt land har det nämligen inte varit något problem att kunna enas kring den nazistiska erfarenheten. Detta innebär inte att historiker alltid förklarar nazismen på samma sätt, men att det i alla fall finns en bred

¹ Se t.ex. Alf W. Johansson, 2008, s. 75–77.

enighet kring hur den nazistiska erfarenheten ska förstås i förhållande till våra mest grundläggande värderingar.

Syftet med min licentiatuppsats har varit att undersöka varför det fortfarande tjugo år efter kommunismens kollaps och kalla krigets slut är så svårt att enas kring vilken roll den kommunistiska erfarenheten ska spela i den svenska historiekulturen.² Utgångspunkten har varit reaktionerna på myndigheten Forum för levande historias upplysningskampanj om brott mot mänskligheten under kommunistiska regimer. Vid tillfället fördömde några hundra historiker och samhällsvetare kampanjen och menade att denna riskerade att motverka sitt syfte och rentav utgöra ett hot mot demokratin.³ Detta så kallade historieupprop ledde till en debatt som delvis kom att handla om faran med statlig styrning av historieskrivning men kanske ännu mer om olika sätt att se på kommunismen och om uppspunderskarnas egentliga motiv. En fråga som ställdes var varför forskarna hade vänt sig mot en upplysning om kommunismen men inte om nazismen. Oberoende av hur man tolkar upppropet, kan det ses som ett tydligt uttryck för den kvardröjande oenigheten kring den kommunistiska erfarenheten.

Den historiedidaktiska undersökningen

Av upppropets undertecknare har nio disputerade historiker intervjuats. Frågorna avser de företeelser i kommunismens historia som är föremål för störst oenighet. Samma frågor har också ställts till elva historielärare på gymnasiet. Undersökningen faller inom ett teoretiskt ramverk som kan beskrivas med

begreppet *historiedidaktik*. Härmed avses vetenskapen om historiskt lärande eller historieförmedling. För att undvika ett vanligt missförstånd ska det genast understrykas att didaktik i detta avseende inte nödvändigtvis innebär en inriktning på det som sker i skolan. Historiedidaktiker kan således ägna sig åt att studera historieförmedling i den politiska sfären, i underhållningsindustrin eller i den offentliga debatten. I sitt bredaste anslag syftar historiedidaktiken till ett studium av hela historiekulturer, det vill säga hur människor i olika samhällen gemensamt hanterar sitt förflutna.⁴

Intervjufrågorna kan hänföras till tre huvudavdelningar och innehåller de mest framträdande tvistefrågorna om kommunismen. I den första avdelningen frågas därför efter ideologins roll för uppkomsten av brott mot mänskligheten. Den andra avdelningen innehåller frågor om huruvida terrorn kan förklaras med intention eller funktion. I det förra fallet sker terrorn som en följd av en avsikt. I det senare fallet inträffar terrorn som en konsekvens av icke-avsiktliga faktorer. Hit kan räknas själva krigsförloppet, inre och yttre hot, rena tillfälligheter eller andra faktorer som står utanför förövarnas kontroll eller ursprungliga avsikt. Den tredje avdelningen tar fasta på den så kallade totalitaristiska jämförelsen. Hit hör frågan huruvida det finns några relevanta likheter, ideologiska eller realhistoriska, mellan nazism och kommunism.

Vid analys av svaren har övergripande förklaringsmodeller, paradigmer, använts. Tre etablerade sådana i forskningen om sovjetkommunismen finns: *totalitarism*, *revisionism* och *postrevisionism*. Totalitarismen, som var dominerande på 1950- och 1960-talen, förklarade terrorn i Sovjetunionen som

² Valter Lundell, 2011.

³ Peter Aronsson m fl, 2008.

⁴ Jörn Rüsen, 2008, s. 234.

resultat av en från början uppgjord plan. Bolsjevikerna sades vilja omforma människan och samhället efter en och samma mall. Överlag tillmäts ideologi en stor roll för uppkomsten av terror. I totalitarismen faller sig vidare en jämförelse mellan kommunism och nazism naturlig.

Under 1970- och 1980-talen var revisionismen förhärskande. I allt väsentligt utgjorde den en reaktion mot totalitarismen. Dess utmärkande förklaring är funktionalism. Terrorn ses som en funktion av världskriget, av inbördeskriget, av reaktionerna mot inre och yttre hot. De kommunistiska ledarna, med Lenin och Stalin i spetsen, sades inte ha makt att omforma hela samhället, eftersom de helt enkelt saknade kontrollmöjligheter. Den grundläggande revisionistiska inställningen till jämförelsen mellan nazism och kommunism är att den inte är meningsfull.

Sedan 1990-talet har postrevisionismen vuxit fram. Den förenar totalitarismens ovanifrånperspektiv med revisionismens underifrånperspektiv. Sålunda framhålls de högsta ledarnas, Lenins och Stalins, roll och inflytande samtidigt som de enskilda medborgarnas aktiva stöd i samhällsprojektet betonas. I skarp kontrast till revisionismen tillmäts överlag ideologin en stor roll, ibland så stor att den sägs ha utgjort medborgarnas enda möjliga föreställningsvärld.

Att förklara kommunismen – röster från skolan och akademien

Resultatet av undersökningen röjer ett stort genomslag för totalitarismen. Samtliga elva lärare presenterar en sådan förklaring. Bland forskarna återfinns fyra med en totalitaristisk och fem med en revisionistisk förklaringsmodell. Det kan sålunda noteras att undertecknarna av historieuppropet inte utgör en enhetlig grupp. Oenigheten om hur kommunismen ska förklaras, representerad av

motsättningen mellan totalitarism och revisionism, finns nämligen företrädd inom uppropet. Någon postrevisionism förekommer inte i materialet. Sett till vilka övergripande förklaringsmodeller som är för handen kan alltså ingen förändring sägas ha skett efter kalla kriget, då just totalitarism och revisionism var dominerande och dessutom var inbegripna i häftiga dispyter av vetenskaplig men också ideologisk, moralisk och politisk karaktär. Ett annat sätt att formulera den här slutsatsen är att kalla kriget visserligen har upphört men att det i likhet med andra historiska företeelser är djupt inarbetat i historiekulturen och därför fortsätter att göra sig gällande i våra nutida försök att orientera oss i världen. Denna föreställningarnas kontinuitet understryks av det faktum att ingen skillnad framkommer i intervjumaterialet mellan de olika generationerna.

Det sätt varpå oföränderligheten märks allra tydligast är den ringa betydelse ideologi tillmäts. Som nämnts är det annars just ideologi som postrevisionismen på senare år har lyft fram som förklaring till den sovjetiska terrorn. Ideologins undanskymda roll framgår bland annat därigenom att Karl Marx i stort sett skrivs ut ur repressionssammanhanget. Tydligast framkommer detta hos forskarna och allra tydligast bland revisionisterna. Ideologi uppges också spela en väldigt liten roll eller ingen alls i Pol Pots Kambodja. I det kambodjanska fallet grundar informanterna enligt egen uppgift sina svar på bristfälliga eller obefintliga kunskaper, samtidigt som de bestämt avvisar förekomsten av kommunistisk ideologi.

Historiekulturellt är detta intressant. Varifrån kommer föreställningen om att folk mordet i Kambodja inte har något med kommunism att göra, ifall kunskaperna om detsamma uppges vara obefintliga? En tänkbar förklaring är att denna föreställning har etablerats i det förflutna och är

något vi blir givna. Därför har vi den nära till hands och kan närmastoreflekterat återge den. På samma sätt kan segheten i föreställningen om den gode Lenin och den onde Stalin förklaras. Flera av de lärare som väljer att lyfta ut Lenin ur terrorhistorien och tecknar en ljus bild av honom uppger att de inte vet så mycket om honom.

Överlag förklaras terrorn under Lenin funktionellt och under Stalin intentionellt. Härvidlag råder ingen skillnad mellan profession eller generation. Just frågor om intention och ansvar visade sig vara de mest besvärliga för informanterna att hantera. Av svaren framgår att orsaken härtill är att begreppet ”förövare” uppfattas normativt, alltså en fråga om moral och därför något som bör hållas utanför den historiska förklaringen. Vad som ovan benämnts ”moralfrågornas återkomst” kan alltså inte sägas ha fått något genomslag i förhandenvarande intervjumaterial. Hos de två yrkeskategorierna kan två olika förhållningssätt identifieras. Hos forskarna märks en strävan till professionalisering, varigenom moraliska frågor om förövare och offer, om ansvar och skuld, utmönstras ur historievetenskapen och istället görs till en fråga om juridik eller pedagogik. Några lärare gör å sin sida gällande en moralisk relativism, enligt vilken frågan om gott och ont avgörs av det historiska sammanhanget.

Det avvärijande och försiktiga sättet att hantera moral och ideologi leder inte sällan till motsägelser, vilka kan röja ett selektivt förhållningssätt. Principiella hållningar som deklarerats i ett fall kan därför överges i ett annat. Sålunda slår några forskare fast att ideologi av princip inte kan användas som förklaring till brott mot mänskligheten, varför kommunism inte ska ses som en verkande orsak till terrorn i Sovjetunionen. När de nazistiska förbrytelseerna senare ska förklaras är det emellertid just ideologin som utpekats som den direkta orsa-

ken. Några lärare slår på liknande vis fast att de moraliska frågorna om gott och ont måste ses i sitt historiska sammanhang men menar ändå att Hitler och hans gärningar är något ont och skulle så vara oberoende av tid och rum.

Den goda tanken – trots allt

Det selektiva förhållningssättet till ideologi och moral kan förstås i ett djupare sammanhang. Av de tjugo intervjuade är det få som betraktar kommunismen som ett hot eller förbinder den med brottsliga gärningar. De flesta uppfattar kommunismen som en mer eller mindre god ursprunglig tanke, i tydlig kontrast till den i sig onda nazismen. Mot bakgrund av denna uppfattning blir ideologins och moralens svaga närvaro i intervjusvaren mera begriplig; föreställningen om den kommunistiske förövaren låter sig helt enkelt inte förenas med uppfattningen om det grundläggande goda. Den föreställningen utgör därför en svår och oroande utmaning mot uppfattningen om den goda kommunistiska tanken.

Psykologiskt kan detta förhållningssätt förklaras med att information som utgör ett hot mot den egna övertygelsen innebär ett obehag, en kognitiv dissonans. Den naturliga strävan blir då att eliminera eller i varje fall reducera det tillstånd av obehaglig spänning som dissonansen utgör. I min uppsats har jag identifierat ett antal historiekulturella strategier för att beskriva olika sätt att lösa denna dissonans. Professionalisering och relativisering av moralen har redan nämnts. En annan sådan strategi är neutralisering. Genom att ställa kommunismens brott mot brott i andra sammanhang, exempelvis liberalismens eller nazismens brott, kan de negativa intrycken av de kommunistiska brotten reduceras.

Hur djupt och fast förankrad uppfattningen om kommunismen som en god tanke är, framgår av

det faktum att den till och med uthärdar mötet med kunskapen om att kommunister likviderade miljontals människor. Bland de intervjuade finns de som hanterar denna dissonans genom kontextualiseringsstrategin att göra skillnad på massmord begångna av nazister och kommunister. Medan de förra sägs ha mördat av övertygelse och ren ondska, uppges de senare ha handlat i god avsikt. En ung forskare uttryckte det så att kommunisterna ansåg att det var sorgligt att de behövde döda så många människor.

Syftet med föreliggande studie har varit att utröna orsaken till den kvardröjande oenigheten kring den kommunistiska erfarenheten. Kan problemet tänkas vara brist på information, så att vägen till samstämmighet skulle kunna sökas via ökad kunskap om sakhistoriska förhållanden? När *Forum för levande historia* lanserade sin upplysningskampanj om den kommunistiska brottshistorien var ju ett av syftena just att råda bot på skolelevers kunskapsbrist. Frågan är emellertid huruvida det verkligen handlar om ett kommunikationsproblem. När allt kommer omkring, har inte information om de kommunistiska brotten saknats, inte ens när de begicks.

Resultatet av den här genomförda undersökningen talar för att det finns djupare skäl, ideologiska och moraliska, för det sätt varpå den kommunistiska erfarenheten bearbetas. Djupast sett är en åskådning verksam, utifrån vilken kommunismen betraktas som ett löfte. Den som informerar elever och andra om kommunismens brott och som önskar uppnå samstämmighet kring den kommunistiska erfarenheten torde därför ta i beaktande att det inte bara handlar om att föra ut enkla fakta utan också om att de man riktar sig till redan på förhand har en ideologiskt, moraliskt och existentiellt bestämd tolkningsram, vilken ytterst avgör vilken effekt upplysning om terror och massmord kan ha.

Referenser

- Aronsson, Peter m fl. "Regeringen gör historia till ideologiskt slagfält". *DN*, 2 april 2008.
- Johansson, Alf W., "När alla är ense om att det goda är gott, då uppstår det onda". *HLFÅ*, 2008, s. 75–77.
- Lundell, Valter (2008). *Den goda tanken och den onda erfarenheten. Om den kommunistiska brottshistoriens omstridda plats i den svenska historiekulturen*. Lund: Media-Tryck.
- Rüsen, Jörn (2008). *Historische Orientierung. Über die Arbeit des Geschichtsbewusstseins, sich in der Zeit zurechtzufinden*. Schwalbach/Ts.: Wochenschau Verlag.